

Literatura românilor din Ungaria - condiții de manifestare și modalități de expresie -

Cornel MUNTEANU

1. Prezentare de ansamblu

Comunitatea românilor din Ungaria de azi face parte din cele 13 minorități recunoscute și susținute de statul maghiar, alături de cea germană, sârbă, slovacă, romă etc. Proporția numerică, de la ultimul recensământ, cel din 2001, este însă destul de mică și continuă să scadă alarmant de mult. Oricine se poate întreba ce s-a întâmplat între două momente istorice la mare interval de timp, bunăoară, pe la anii 1860, când românii depășeau în Budapesta 100.000, și realitatea postbelică, anul 2001, când s-au înregistrat români doar în jur de 8000. După momentul 1920, odată cu unirea Transilvaniei, o parte din satele și comunele locuite de români au rămas în granițele Ungariei, pe partea de vest, între Satu Mare și Timișoara. Întrebările și nedumeririle cercetătorului s-ar multiplica și în noua situație creată. Ce s-a întâmplat cu populația românească de dincolo de granițe? Cum a rezistat ea istoriei păstrându-și tradiții, limbă, cultură, între 1920 și 1945? Căci dacă la 1947, când românii încearcă să se organizeze cultural, spiritual și în chestiunea școlilor de naționalitate¹ aflăm că sunt peste 25000 de români. În anul 1950, când Uniunea culturală încerca și prima tentativă de a scoate un periodic în limba română², miza pe un public numeros constant de români (peste 25000). Revenind la întrebările de mai sus, formulăm câteva ipoteze de lucru:

- Românii rămași dincolo de granițele de la 1920 sunt concentrați în localități din sudul și sud-estul Ungariei: Cenadul Unguresc, Bătănia, Apateu, Micherechi, Gyula (Jula), Otlaca Pustă, Aletea, Chitighaz. În fiecare din aceste localități funcționau școli primare confesionale susținute de biserică, preotul îndeplinea și funcția de dascăl al comunității.³ În mare parte, preoții români care oficiau în satele locuite și de români veneau ca misionari ai Bisericii mamă, până la formarea preoților autohtoni din rândul comunității în școli teologice din România (în special, Oradea, Arad, și parțial, Sibiu).
- Limba română, ca limbă de cult, devenea și limba de comunicare rezervată exclusiv la nivelul familiei și la întruniri publice cu diferite prilejuri.
- Limba română a viețuit și prin formele de reprezentare oral-populară (șezători, clăci, povestitul, organizarea dansurilor și balurilor poluare de țară).

¹ Anul 1947 este anul înființării Uniunii Culturale a Românilor din Ungaria (UCRU), dar și anul primelor manifestări publice ale clerului ortodox român din Ungaria, ca și inaugurarea primelor forme de învățământ de stat în limbile minoritarilor.

² Ziarul „Libertatea noastră” apare ca număr de probă la 15 iunie 1950, însă, oficial, presa periodică apare de la 1 ianuarie 1951. A se vedea istoricul, etapele și formele de presă, între 1950-2004, din volumul nostru *Românii din Ungaria, I.Presa*, Editura Noi, Gyula, 2006.

³ Cf. Teodor Misarăș, *Din istoricul bisericilor ortodoxe române din Ungaria*, ediția a II-a, Editura Noi, Gyula, 2005.

- Ca limbă cu teren restrâns de manifestare (familia ,biserica și tradiția orală), limba română a fost supusă, în viața socială (la muncă, în conversație cu autoritățile civile, în armată, în administrație și în actele de stare civilă) unei presiuni puternice din partea limbii maghiare, astfel că a pierdut foarte mult teren, ducând la contaminări lingvistice, substituiri de normă, amestec de vocabular și, inerent, la bilingvism, cu mare miză în procesul asimilării.
- Dascălii comunității, formați în mare parte la școlile din Oradea, Arad, (Teodor Oltean, Gh. Santău, Lucia Borza), apar abia către anii 1950. Deducem că aceștia stăpâneau bine limba română de școală și puteau astfel să mențină o anumită ștachetă a cunoașterii limbii și să corecteze pe alocuri tendința amenințării limbii materne. Aceștia au întreținut și interesul pentru lecturi din literatura română, în special, din clasicii noștri.
- În intervalul 1920-1950 nu se poate vorbi, în spațiul unghuresc al limbii române, de o literatură a comunității; nu doar fiindcă și manualele de limbă și literatură împrumutate din România nu au înregistrat acum vreo semnătură autohtonă, dar și fiindcă lipsea o intelectualitate localnică, capabilă să întrețină și să fructifice potențele creatoare ale limbii. Mai mult ca sigur că nici starea psihică și morală a celor talentați nativ, care ar fi putut crea prin scris, nu era tocmai propice pentru manifestare, într-un mediu total străin, ostil inițiativelor de acest gen. Rămânea, mai degrabă, singura formă de creație spontană, cea orală a povestitorilor comunitari, colportori de literatură populară (cazul povestitorilor Mihail Purdi, Vasile Gurzău, aparținând acestei generații vitregite).
- În alt context, literatura creată la Budapesta, până la anul 1900, din jurul marilor reviste de cultură și literatură („Familia” lui Iosif Vulcan, „Șezătoarea”) ca și paginile literare din „foițele” ziarelor de mare circulație („Concordia”, „Federațiunea”, „Foaia ilustrată a poporului român”)⁴, în perioada 1920-1950 încetează să mai fie o prezență activă pentru români, multe din ele se mută, prin forța lucrurilor, la Oradea, Arad, ori își încetează apariția definitiv. Astfel că, românii din Ungaria rămân și fără condeieri și fără tribună culturală ori literară de afirmare.
- Contextul politic al anilor '50 arată că și legăturile culturale și schimburile cu România sunt amânate pentru multă vreme.

Am făcut această prezentare de ansamblu a condițiilor generale în care se găsea comunitatea românilor din Ungaria, înainte ca aceasta, redusă numeric în anii '50-60', să-și constituie propriul grup de creatori de literatură, pentru a motiva, în bună parte, atât condițiile specifice de manifestare, cât și modalitățile de expresie, care poartă amprenta și efectele manifestate la scară generală. În același timp, merită prețuit efortul înzecit al autorilor care și-au depășit orice complex pentru a se afirma ca scriitori ai comunității. Însăși comunitatea i-a receptat ca ai săi, le-a prețuit gesturile culturale și le-a păstrat activ spiritul de creație, citindu-le creațiile și receptând cu „sufletul la gură” orice scriere care le purta semnătura.

⁴ Cf. Maria Berenyi, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Gyula, 2000.

2. Condiții specifice de manifestare

Literatura românilor din Ungaria își are un specific al ei de afirmare și manifestare. Nu atât un specific local, detectabil printr-o analiză tematică, și la care, alături de alte componente, vom face referire mai încolo, cât unul românesc, structural-temperamental care întreține un anumit tonus al creației și deschide literatura spre zone specifice comunității românești din Ungaria.

Studiind creațiile în limba română pentru un apropiat volum rezervat culturii, școlii și literaturii, facem aici câteva observații de principiu, pentru o mai corectă situație a fenomenului literar în câmpul mai larg al literaturii române.

Literatura românilor din Ungaria, din perioada 1950-2005, este una de noviciat. Comunității românești de aici i-a lipsit o intelectualitate compactă, capabilă să-și asume și actul creației. În deceniul 1950-1960 are loc formarea primei serii de intelectuali din rândul minorității și, deci, apar primele semne de creație literară. Cei care au suplinit această activitate au fost intelectuali-profesori, maghiari proveniți din România și stabiliți în Ungaria, în bună parte profesori la cele două catedre de română din Budapesta și Seghedin. Dacă e să-i amintim pe Domokos Damuel, Palfy Endre, Galdi Laszlo, pentru Budapesta, și Vilmos Vancsa, Ecaterina Sebesi, pentru Seghedin observăm că aceștia sunt și formatorii și inițiatorii în ale literaturii. Câteva răzlețe cazuri de creatori de texte literare provin și de la profesori români veniți din România, Ana Varga ori Ilie Ivănuș, stabiliți în Ungaria și adoptați tacit ca autori ai comunității.

Al doilea aspect ține de absența oricărei forme cât de cât organizate de a încuraja, susține și a afirma creația literară a aspiranților la statutul de scriitor. Fără un mentor de cenaclu, dezbateri literare, și fără o revistă de profil care să susțină creația, fiecare din autorii recunoscuți ca atare azi și-au luat inițiativa afirmării în plan individual și personal. Ziarul românesc „Libertatea noastră” și moștenitoarea sa din 1957, „Foaia noastră”, cu suplimentele periodice „Vocea tineretului” ori cele anuale din seria „Calendarului nostru”, au rezervat câteva pagini pentru creația tinerilor, îndeosebi poezie și traduceri de poezie, majoritar din lirica maghiară. Până către anii '60 tinerii intelectuali în formare din comunitatea românească au fost susținuți și sprijiniți în afirmare de profesorii lor, ei înșiși colaboratori și chiar redactori ai periodicului românesc. Aceeași presă a inițiat și concursuri de creație, poezie, proză, eseu, soldate cu publicarea în paginile periodicului românesc. Cum am înregistrat în cartea noastră despre presa românilor din Ungaria, toți autorii de azi consacrați și-au făcut ucenicia debutului și publicării creației în singurul organ de presă al comunității.

Amânarea afirmării unui grup de creatori autohtoni se datorează, în mare parte, imperativelor și comandamentelor momentului, care impuneau chestiuni legate de identificarea, cunoașterea și recuperarea celorlalte componente ale conștiinței identitare, problema limbii, a culturii și tradițiilor populare și, mai ales, cea a istoriei, în latura ei documentară. Nu era vremea propice de creație, când românii din Ungaria trebuiau să-și caute răspuns la mari întrebări existențiale; cine suntem noi? cum am ajuns în situația de minoritar? ce instrumente avem la îndemână pentru a ne menține identitatea de limbă, școală, tradiție? ce fel de români suntem?

În aceste condiții și împrejurări, chiar și palidele tentative de afirmare ale unor tineri cu talent creativ găseau încurajare în afirmare de la profesorii lor de română, care și îndrăznesc să-i susțină public prin paginile ziarului românesc. Cazul debutului ca poet al lui Lucian Magdu, din Bătania, datorează mult profesorului Ilie Ivănuș, venit din

România, el însuși un autor de texte literare, poezie și proză. Instrumentat didactic însă, profesorul de literatură nu putea suplini absența criticului cu exercițiu în evaluarea creației tinerilor. Moștenire până azi, cu efecte de durată, lipsa unor critici literari din rândul minorității, formați și validați printr-o operă critică, își reclamă încă acțiunea de ordonare și clasificare a creației literare. Așa se face că stau la un loc poezia amatoristă, ocazională, de cea meditativă și reflexivă, stângăcii stilistice și prozodice de versul măiestrit cu artă, formule tradiționale de versificare cu cele moderne.

Fiind în majoritatea ei inițiative individuale de afirmare, literatura românilor din Ungaria se afirmă începând cu deceniul 1960-1970, când putem vorbi de o intelectualitate comunitară compactă valoric. Aceasta permite atât o diversificare pe genuri și forme literare practicate, de la poezie, proză, la publicistică literară, istorie documentară și memorialistică, cât și o mai bună raportare, cu diferența structural-tematică specifică, a creației din Ungaria la fondul identitar al literaturii române din România. În ce privește acest raport cu literatura din România se ridică un alt aspect, la fel de paradoxal, declinabil ca scuză care acuză. Ce a făcut literatura română din România pentru creatorii conaționali din Ungaria? Câteva vizite mai mult sau mai puțin protocolare ale scriitorilor români la Budapesta și Gyula, întâlniri cu cititorii tineri de la liceul românesc, câteva texte lăsate pentru pagina literară a „Foi noastre”, câteva reviste trimise sporadic la redacția ziarului românesc⁵ este cât o picătură într-un ocean de ignoranță. Am putea continua șirul. Câți din autorii români din România cunosc creația literară a confrăților din țara vecină? Câți redactori de presă literară și-au deschis paginile spre literatura românilor din Ungaria?⁶ Câți din autorii deja validați de publicul comunitar din Ungaria fac parte din asociațiile profesionale din România, asociația de scriitori ori cea a ziaristilor? Câte din dicționarele apărute în ultime vreme recuperează și nume ale autorilor români din Ungaria? În schimb, cine cercetează cu minuție presa românească de aici, în pagina cultural-literară, poate constata că semnături românești din comunitate scriu asiduu despre literatura română, comentează multe din aparițiile din România, înregistrează prompt literatura română contemporană și marchează, onest, momente din istoria literaturii române. Până a da un verdict de tipul, o asemenea literatură este fără relevanță pentru fenomenul literar în sine, ori minoră cantitativ și calitativ, o minimă și decentă cerință a înregistrării, clasificării și cunoașterii ei se impune cu acuitate. Căci, iată un argument care ne vine la îndemână imediat: cel puțin 10 autori de volume de literatură, însumând peste 30 de cărți din aproape toate genurile, o mică bibliotecă, precum cea a atâtor comunități din afara granițelor, ce ar putea diversifica peisajul întregii literaturi române.

Inventariem aici câțiva din autorii români, cu volume apărute la edituri din Ungaria, dintr-o dublă motivație: pe de o parte, intenția de a-i reda circuitului literar românesc, în toată amplitudinea și complexitatea manifestării literaturii române, într-o viitoare, pe cât cu puțință completă, literatură a tuturor comunităților românești, pe de altă parte, a căuta punctele de convergență și cele de diferență specifice unei literaturi minoritare în raport cu literatura din România. Care ar fi trăsăturile acestei literaturi, în

⁵ A se vedea secvența *Semnături de prestigiu în Foaia noastră/românească* din volumul nostru *Români din Ungaria, I. Presa*, Editura Noi, Iulă, 2006.

⁶ În 2003, revista „România km O”, de la Baia Mare, prin implicarea noastră directă, a rezervat un număr exclusiv literaturii române din Ungaria.

raportul literatură majoră-literatură minoră, literatură de centru- literatură periferică ? Există o literatură bilingvă, în cazul nostru, și care ar fi motivațiile strict legate de procesul creației care duc la acest bilingvism în literatură? Are efect benefic ori creează complexe și figuri ale alterității care afectează, alimentând sau dizolvând substanța identității?

3. Scriitori, genuri și forme literare

Istoric vorbind, literatura românilor din Ungaria se întinde pe mai bine de trei decenii, între 1970 și 2005. Luăm în considerare, în primul rând, autori români ai comunității, fiindcă cealaltă parte, a autorilor maghiari de expresie română formează o altă categorie, situată la interferențele literaturilor româno-maghiare. Autorii inventariați aici aparțin intelectualității formate, în bună parte, la cele două școli superioare românești, Budapesta și Seghedin. Pentru toți aceștia, imperativele au impus, de-a lungul afirmării lor, amânarea mult timp a ieșirii în spațiul literaturii, după impunerea lor ca slujitori ai școlii, limbii și culturii românești.

Din necesități de organizare internă a materialului, destul de neomogen în cazul fișei unui autor luat individual, am recurs la o sistematizare după genuri și forme literare.

Prima încercare de a grupa autorii români într-un volum colectiv de reprezentare o are forul organizatoric al comunității, Uniunea Democratică a Românilor din Ungaria (UDRU), multă vreme editorul responsabil al periodicului românesc, „Foaia noastră”. De altfel, majoritatea textelor de aici au fost publicate în pagina culturală a ziarului. În 1973 apare așadar volumul *Muguri*⁷, o antologie de texte literare, eterogenă atât sub aspectul tipurilor de texte, cât și sub cel al cuprinderii autorilor de diferite generații, autori la vremea aceea cu câteva texte publicate în ziarul românesc, fără vreun volum individual publicat. Îngrijitorul volumului, care prefățează antologia, profesorul Domokos Samuel, care cunoștea atunci cel mai de-aproape creațiile risipite prin ziarul al cărui asiduu colaborator a fost, subliniază cu temei și cu unele bune intuiții perspectivele încurajatoare pentru constituirea unei literaturi a românilor din Ungaria. De la Lucian Magdu, Petru Anton, Lucia Borza, pentru poezie, la Ilie Ivănuș, Ana Varga, Ioan Halász, pentru proză ori Gh. Santău, Vasile Roxin, pentru memorialistică, până la istoria literară și documentară (Gheorghe Petrușan, Gh.C. Mihăiescu), volumul se constituie ca o primă carte de vizită ce oferă preocupări literare, în cazul unora din semnatari, de mai lungă durată și care vor confirma încrederea antologatorului.

Două considerații în stabilirea genurilor și a scriitorilor români din Ungaria: un aport important la stimularea creației originale l-au adus scriitori proveniți din România, stabiliți în Ungaria, și care s-au implicat direct în activitățile comunității românești. În al doilea rând, spectrul variat al tipurilor de texte, precum și afirmarea aceluiași autor în mai multe genuri literare, a dus la îmbogățirea patrimoniului cultural și, inerent, la perfecționarea stilului și a limbajului beletristic. Semnatari multă vreme ai articolelor de ziar, autorii români din Ungaria au avut în prestația lor jurnalistică și un model de organizare a textului, de la idei la limbaj, care a dus la diversificarea formelor literare. Majoritatea autorilor inventariați de noi au debutat în paginile săptămânalului românesc. În plus, parte din autori a susținut constant pagina literară a ziarului cu articole de istorie literară, de informare și popularizare culturală (medalioane literare, articole aniversare

⁷„Muguri”, publicație a UDRU, Gyula, 1973.

ori comemorative, prezentări de noutăți în literatura română). De aceea și tabloul pe care-l oferim, urmând tipologia textelor literare, reduce la minimum descrierea operei individuale, în favoarea unei mai adecvate situări într-o paradigmă literară, care individualizează pe un autor sau altul.

3.1. Poezia. O privire globală asupra poeziei înregistrează în domeniul acesteia formule tradiționale, în genul unei poezii descriptiv-evocatoare a locurilor, de regulă, de baștină, dar și formule de poezie modernă, prin idei care construiesc o problematică a identitarului cu idiosincraziile și bolile secolului. Grupăm poezia pe aceste două coordonate, respectând, pe alocuri, și criteriul cronologic.

Nu se poate vorbi de grupări în interiorul poezilor români din Ungaria, nici, cel puțin, la nivel tematic sau imagistic. Specificitatea liricii acestor autori s-ar putea recunoaște, cel mult, la nivelul unei topografii poetice, în constituirea unui spațiu imaginar și figurarea metaforic-simbolică. Pe de altă parte, nici generațiile de poeți nu sunt compacte, atât valoric, cât și structural și ficțional. În plus, acești poeți au beneficiat prea puțin de pe urma unor cronici și recenzii ale criticilor confracți, care să le stimuleze dorința de a publica periodic poezie, ca să nu mai vorbim că volumele lor nu au ajuns la reviste literare din România, unde s-ar fi confruntat cu opinii critice adecvate, necesare în orientarea și devenirea lor ca poeți.

Socotit un poet etaton al comunității, mult prea devreme stins, **Lucian MAGDU** (1937-1968) a fost recuperat târziu ca poet, prin singurul volum, publicat postum, *Confesiune* (1991, în trad. lui Constantin Olariu). Prin modernitatea viziunilor, ca și prin limbajul poetic, bazat pe asocieri spontane, este un poet ludic și reflexiv. Un ludic poposind într-o copilărie marcată de amintiri răzlețe, un reflexiv prin întrebările existențiale, unele amare și dureroase, pe care și le pune în fața timpului curgător peste fire și oameni, dar și pentru găsirea rostului existențial al viețuirii. Reflexivitatea liricii sale permite, dacă nu încurajează, și ironia, o luare în răspar a existentului, prin reperele lui cele mai stabile: casa, familia, iubirea, arta. De aici unele geometrizări ale cadrului, stilizări plastice cu luciri, stări și sentimente, într-o construcție apropiată de desenul baroc. Alte poeme din acest volum rostesc o amară deziluzie pentru toate falsele izbânzi ale vieții, printr-o schimbare de accent, de la elegie spre ironie tragică. Din păcate, rămân încă nerecuperate o serie de poeme pe care le-a redactat în limba maghiară, după cum nu avem nici o bibliografie a articolelor sale de presă, încă din perioada studenției sale de la regie și film, precum și creația cinematografică, pe filiera documentară.

Mult mai experimentat și harnicul jurnalist **Ilie IVĂNUȘ** (1913-1999) s-a exersat în poezia evocării și militantă. El este și un asiduu traducător al poezilor maghiari, de la Petöfi la Radnóti Miklós și Garai Gabor. Volumul din 1977, *Vioara cu cinci strune*, care cuprinde și poezia tradusă, adună, în prima parte, creațiile poetice originale, publicate de-a lungul a 20 de ani în presa românească din Ungaria. Unele dintre poeme sunt confesiuni lirice, transpuneri ale copilăriei și amintirilor poetului, în formula tradițională a prelucrărilor după ritmul și metrica populară. Altele evocă pagini de istorie locală și națională maghiară, cu unele palide meditații în fața vestigiilor arheologice ale locurilor. În ultima vreme, din 1990 încoace, Ilie Ivănuș scrie și poezie meditativă, interogativă, aducând drame și stări în pragul tristeții metafizice.

Lirica pentru copii și poezia ca auxiliar didactic constituie, în cea mai bună parte a ei, creația **Luciei BORZA** (1928). Poemele adunate din presă în volumul *Flori târzii* (1987, ed. revăzută și completată, 1997) nu numai că propun un univers al copilăriei, cu

toate componentele sale (casa, grădinița, lumea mărunță a animalelor, cromatica anotimpurilor), dar și degajă un tonus cald, uneori prea afectat, jubilații și extazieri momentane în fața miracolului copilăriei. De aceea și evocarea unor amintiri, figuri din satul natal, imaginea mamei și a căminului intim familial, construiesc o lume a purității și jocului infantil. Mai puțină meditație, câtă descripție, se găsește în poezia acestui scriitor. De altfel, necesități didactice impun și textului un anumit grad de oralitate și declamare, precum și o dispunere regizorală după formula unor anecdote sau scurte povestioare. Autoarea a și editat un volum distinct de ghicitori pentru copii, *Mărunte mărgăritare*, 1986, și, relativ recent, în 2000, un volum ilustrat de ghicitori. Multe din secvențele poetice ale poeziilor lirice sunt confesive, cu implicații autobiografice; acolo unde ne-am fi așteptat să apară mai pronunțat, meditația eșuează în discursivitate și epicizare.

Pe aceeași tematică a evocării, cu ușoare tonuri umorale, poezia *Anei CRIȘAN* (1937) din volumul *Cu tine, cu voi* (2002) se află la granița dintre poezie intimă și de stare. Asocieri spontane între elementele cadrului fac casă bună cu interogații abrupte despre existență și timp. O melancolie ivită neașteptat alunecă gratuit într-o glumă a jocului cu natura. Acolo unde pătrunde îndoiala și tristețea trecerii prin viață, Ana Crișan răstoarnă bucuriile vederii frumosului din oameni și locuri dragi. De altfel, cel de-al doilea volum al ei, *Lacrimi și zâmbete* (2004) creionează mai pronunțat un topos liric al satului de origine (odaia și ograda din Otlaca Pustă), cu scene din viața de familie și figuri încărcate de lumină (mama, bunica). Cert e că poezia pentru Ana Crișan e un stimulent constant pentru întreținerea tonusului în exersarea limbii materne, practicate inițial prin corespondențe timpurii la primele numere din ziarul românesc, în 1951

O mare risipă de energie și talent poetic, bun versificator și inovator al formulei lirice, din păcate, nevalorificate într-un volum individual, are creația lui *Petru ANTON*. Atât de puțin cât a publicat în paginile „Foi” și ale „Calendarului”, - pagini retipărite în volumul antologic colectiv, *Muguri* (1973)-, acest condeier aducea în poezie un aer proaspăt de formule lirice și imaginar poetic inedit. Mai întâi, prin readaptarea în alt registru, de regulă, parodic, anecdotic și/sau parabolic, a unor creații cunoscute din poezii noștri. Apoi, prin intervenția directă, în formula internă a poeziei, construind scenarii fictive, călătorind spații și recompunând datele poemului, prin poetica fragmentului și secvenței. Chiar și poezia peisagistă, precum *Amurg la Budapesta*, încarcă spațiu și timp cu însemnele-blazon ale întrebărilor existențiale. Dialogul cu textele altor poeți construiește polemic o lume expusă primejdiilor și greului, fără posibilitatea salvării prin cânt și poezie. Petru Anton a fost pentru puțin timp și redactorul-șef al publicației românești, într-un moment dificil al ziarului, în acel an 1956.

O poetă cu verb poetic, capabilă să producă o reasezare a ideii în discursul liric, care ar fi putut contura, angaja și antrena o nouă generație în poezia românilor din Ungaria, rămâne *Maria BERÉNYI* (1957). Autoarea a cinci volume de poezii, *Autodefmire* (1987), *Fără titlu* (1989), *Pulsul veacului palid* (1997), *În pragul noului mileniu* (2002), și redactate în română și maghiară, acest creator are încă de recuperat în poziția poetului față de cea, mult mai riguroasă și extenuantă, a cercetătorului. Printre tomuri de arhivă și manuscrise de cercetare, anevoios, dar constant, se ivește și floarea rară a poeziei, ca o ofrandă a efortului istoricului. Poemele M. Berényi aduc un suflu nou față de tipul de lirism practicat de cei din generația anterioară, atât prin reevaluarea

temelor lirice, deschise spre problematica și drama omului contemporan, cât și prin libertatea de construcție și expresie, spontaneitatea așezării lucrurilor și elementelor într-o ordine neașteptată. Surprinde la acest poet refuzul convențiilor și artificiilor, printr-un discurs fragmentar, care multiplică ipostazele existenței, până la copleșirea și înăbușirea ei de/ în propria substanță. De aici, tonul grav alternând cu cel ironic, întrebări fără răspuns, mirări revoltătoare și încrâncenări, în fața unui univers vecin cu absurdul. E de văzut ce motivație a stat la baza afirmării sale ca poet bilingv și dacă ambele limbi răspund mult mai adecvat necesităților sale de exprimare lirică, după expresia poetică, o universalizare a stărilor, „*tu într-o limbă / eu în alta simțim / aceeași durere:/ durere de secol*”

Alți poeți. Cunoscutul folclorist și redactor de presă **Alexandru Hoțopan** este și autorul unui volum de versuri, *Din rădăcini comune* (1997). Formula unei poezii-parabolă, ca și practica poeziei de evocare fac pereche cu gustul pentru anecdotă și scenariu cotidian. Sunt în acest volum și unele inflexiuni ale vocilor lirice, într-un joc al măștilor, acolo unde poetul își schimbă unghiul de perspectivă și poziția. Criza identitarului, cu eșecuri și înfrângeri, face loc orgoliului rănit care privește distant și ironic ciroul comunității dezbinată. Volumul nu are unitate și necesită o mai atentă supraveghere a redactării și așezării poemelor în pagină.

3.2. Proza. Românii din Ungaria n-au un prozator de marcă, cu atât mai puțin un romancier. Multă vreme, câteva condeie s-au încercat pe dimensiunea redusă a epicului, pe de o parte, dar și pe textul hibrid, la punctul de întâlnire dintre povestirea prelucrată după substanța povestirilor populare autohtone și proza de evocare, memorialistică, pe de altă parte. Aceasta face ca în unele texte ficțiunea narativă să piardă teren în fața documentarului și cotidianului. E un efect tipic de contaminare pentru prozatorii care au practicat formele strănse ale ziaristicii: reportajul, eseul, ancheta. Fiindcă cei mai mulți dintre autorii de nuvele și povestiri au fost *en titre* ziariști, de la Ilie Ivănuș la Ana Radici Repiski.

Foarte fecund și activ în proza românilor din Ungaria, scriind mult și în genuri diferite, este nuvelistul **Ilie IVĂNUȘ** (1913-1999). Activitatea sa s-a desfășurat multă vreme în paginile săptămânalului românesc, unde publica periodic nuvele și povestiri sau traduceri din proza maghiară contemporană. Primul său volum, *Dincolo de orizont* (1981) caracterizează o proză tradiționalistă, cu pagini de evocare a locurilor natale sau descrieri ale sălașelor din Pusta maghiară. Câte un palid conflict antrenează narațiunile sale, fără a deschide posibilitatea unor dezvoltări mai largi a epicului. Reacțiile omului la vremi și la apariția unor noi tipuri de relații sociale, în genul unei proze teziste, alternează cu problematica de conștiință a omului contemporan, pus în fața unor decizii dificile de ales. Cu cel de-al doilea volum, *În lumea viselor* (1991) Ilie Ivănuș dezvoltă unele subiecte autobiografice, pe care reușește uneori să le transpună și într-o proză de mister, cu ușoare tentative de fantastic.

Un autor verificat în proza scurtă, care vine cu entuziasmul povestitorului popular, din păcate, încă în așteptarea unui volum, este **Petru POPUȚA** (1931). Textele din presa românească și din Calendarele anuale au limpezimea narativă a fabulosului popular, specific zonei românești de unde se trage (Aletea), dar coboară un subiect popular în zona anecdotei și pășaniilor neașteptate. Este o proză densă în structurile sale interne, caracterizată prin oralitate și pitoresc. Autorul se folosește de povestirea populară pentru a construi în jurul unor subiecte cunoscute situații, întâmplări, eroi, din

actualitatea imediată. Există un sentiment al inefabilului în povestirile sale, dincolo de care funcționează legi neștiute și forțe care pun mari îndoieli în legătură cu destinul uman. Oralitatea prozelor lui Petru Popuța asigură și o fluentă a discursului narativ, dinamizând acțiunea și reducând la minimum descrierea.

Spuneam de un sector important al prozei românilor din Ungaria, cel aflat la interferența dintre textul publicistic și cel literar. Acestor două resurse li se adaugă și o componentă *memorialistică*, ce face posibilă coexistența ficțiunii și a evocării. Așezate pe linia unei narațiuni construite după toate regulile unei povestiri, asemenea texte au componentele și atributele unei literaturi subiective (viziune și atitudini, imaginar, stil, limbaj). Un autor deschis spre proza memorialistică, ce transformă textul autobiografic în plăcerea actului de rememorare, dublat de un evocator sobru și echilibrat, este **Gheorghe SANTĂU** (1923). Recentul său volum, *Amintiri* (2001), cuprinde nu numai un memorial al anilor copilăriei și de școală din Ardeal, ci și situații, oameni, întâmplări, în genul unei proze de atmosferă. Câteva momente se leagă de perioada studenției clujene, prilej cu care evocă momentul întâlnirii lui Lucian Blaga ori Iuliu Maniu. Figuri de dascăli, prieteni, colegi, de săteni, apar în luminile nostalgice calde și senine ale memorialistului. Alte proze se folosesc de momente autobiografice pentru a construi o întâmplare inedită, o anecdotă epică sau chiar iau aspectul unor schițe, bazate pe fină ironie și mult umor.

Aceluiași gen memorialistic, cu un plus de autenticitate, venind dinspre exercițiul jurnalistic, aparțin și volumele *Rupte din suflet* (2001) și *Plopi la capătul lumii* (2003) al jurnalistei **Ana Radici REPISKI** (1964). Eseuri pe diferite teme, în special culturale și didactice, figuri din memoria afectivă a autoarei, întâmplări rare din adolescența sa, mici scene epice cu copii, anecdote scurte ca pretext de narațiune confesivă, portrete de intelectuali români, dialoguri calde, toate își fac loc în aceste volume, care recuperează texte de presă. Un senin și cald sentiment de melancolie învâluie, pe alocuri textele, într-un lirism al stărilor de rară sărbătoare intimă.

Alți autori. Merită amintită și prestația de prozator memorialist, dar cu o deschidere spre eseu și studiu cultural, a ziaristului **Vasile Roxin**. Textele sale, din ciclul *Amintiri de demult...* configurează nu numai un topos rural drag autorului, Mîcherechiul, dar și aduc în prezent figuri de intelectuali cu vocația constructivă, oameni care și-au rostuit existența pentru afirmarea identității naționale. Pagini de cultură autohtonă alternează cu secvențe din memoria intimă a autorului. E de strictă urgență recuperarea textelor sale într-un volum de autor.

3.3. Istoria și critica literară. Multă vreme, de câteva decenii, între anii 1950-1970, istoria și critica literară a românilor din Ungaria a fost lansată și suplinită de colectivul de profesori veniți din România și stabiliți la Catedra de Filologie Română de la Elte, din Budapesta. Dacă e să-i amintim doar pe cei trei scriitori, cu o bogată activitate în acest domeniu, **Ladislau Gáldi**, **Domokos Sámuel** și **Pálffy Endre** am contura deja grupul destul de compact valoric al istoricilor și criticilor literari, cunoscuți și cititorului intelectual din România. Primul, cu un cunoscut studiu despre stilul poetic al lui Mihai Eminescu, al doilea cu bibliografia relațiilor româno-maghiare și câteva studii despre Goga, cel de-al treilea cu studiile de comparativă și monografia despre George Coșbuc. Modelul și disciplina lor intelectuală, ca și orizontul larg de lectură în care activau, au constituit repere pentru intelectualii români din Ungaria, majoritatea acestora urmând studiile universitare la catedra budapestană și având ca dascăli și

mentori spirituali pe cei trei intelectuali. Mai mult chiar, o bucată de timp, Pálffy Endre se și implică direct în activitățile comunității românești, devenind redactor-șef al ziarului românesc, prin anii '60-'65, când „Foaia” apărea la Budapesta. Produs al școlii budapestane de istorie și critică literară, primul istoric literar al comunității, devenit el însuși profesor la Seghedin, este **Gheorghe PETRUȘAN** (1938). Preocupat îndeosebi de istoria culturală a românilor din secolul al XIX-lea, manifestările literare din jurul unor instituții și publicații românești de la Budapesta, Gh. Petrușan redactează încă din anii studenției, o primă încercare de istorie a catedrei de română din Capitală. Studiul său, la bază teza de doctorat, apărut în volum, *Iosif Vulcan și revista „Familia”* (1992), este o carte densă, bine documentată, scrisă cu mare pasiune și responsabilitate a resurselor. Cercetarea doctă, prin analiza documentelor, face pereche bună cu interpretarea echilibrată a faptelor literare ale lui Iosif Vulcan, din perioada apariției budapestane a revistei. O lucrare serioasă prin aria de cuprindere, o perspectivă amplă asupra creației scrisului mentorului revistei. Gh. Petrușan are și o bogată zestre scriitoricească în presa românilor din Ungaria. Ani la rând, articolele sale literare, cele de atitudine civică, rememorările, sintezele de literatură, manualele școlare, au fost în prim-planul interesului de lectură al studenților și dascălilor comunității. Recuperate în volumul antologic *În căutarea identității noastre* (1994), aceste materiale, în mare parte de critică și de sinteze literare, păstrează aceeași ponderație în aprecieri, buna organizare a demonstrației și plăcerea desfătării intelectuale prin recuperarea unor lecturi din contemporaneitate. De semnalat că, în Gh. Petrușan, autorii români de aici puteau avea un condei critic, care să-i încurajeze și să le stimuleze creația, scriind cronici și recenzii la apariția în volum a creației lor.

Mai discret ca prezență ziaristică, dar profund și aplicat pe obiectul studiului comparativist al literaturii, este **Ion POPON** (1947-1999), cu interferențe literare Eminescu-Vitéz. Ideea afinităților de viziune și limbaj, chiar până la secvențe stilistice, între cei doi poeți din culturi și spații diferite, îi sugerează autorului unele opinii pertinente legate de anticiparea unor modele poetice posterioare romantismului din cele două țări.

Alte contribuții. Cu un entuziasm al lecturii, ancorat mai mult în literatura contemporană, **Tiberiu Herdean** are toate șansele de încredere ale generației sale de a fi criticul literar al literaturii românilor din Ungaria. Cronicile, studiile, intervențiile asupra fenomenului literar al conașionalilor săi au dovedit că spiritul său critic poate contura o generație nouă de scriitori. Un discurs critic modern, cu ușoare inflexiuni și subtilități de interpretare, scrisul lui T. Herdean ne poate oferi oricând surprize plăcute. Din păcate, și acest autor, un extraordinar îngrijitor de antologie (*Timpul care vine*, 1986, poezie română contemporană) amână prea mult momentul mării sale cărți. Stă în forța analitică ingenuă a scrisului său să probeze talent și stil în critică.

3.4. PRESA DE PROFIL. Date fiind condițiile de menținere a limbii, printr-un organ de presă românească, ziarul „Foaia noastră / Foaia românească” a împlinit și rolul de tribună literară. Aici s-au afirmat cei mai mulți din autorii inventariați de noi. În istoria celor 50 de ani de existență, ziarul a dispus de cel puțin 1-2 pagini de literatură, creație și interpretare. Tiberiu Herdean ia inițiativa, în 1985, de a demara o revistă de cultură, care să facă loc cercetării literare și creației. Revista „Timpuri” apare până în 1989, fiind presa unei elite intelectuale a creatorilor și cercetătorilor. Continuatoarea acestei reviste, după 1990, este revista anuală „Lumina”, revistă care rezervă și pagini

de poezie, proză sau cronică literară. Anul 1997 este punctul de pornire al unei alte reviste de cultură, în ritm trimestrial, la inițiativa lui Gh. Petrușan, de la Seghedin. Revista „Conviețuirea” pare să devină acum cea mai completă și serioasă revistă de cultură. Materiale de cercetare, alături de critică și istorie literară, creații originale (poeme, proze scurte, poezie didactică), studii de teorie literară, probleme de lingvistică, configurează o revistă de înaltă ținută științifică și de bogăție literară.

Ocazional, publicațiile Institutului de cercetări al românilor din Ungaria sau ale diferitelor autoguvernări locale (precum „Simpozion”, „Annales”, „Almanah”) publică și literatură (poezie de Maria Berényi, Ecaterina Tiritean, Ștefan Mureșan, Lucia Borza) dar, preponderent, studii istorice de literatură și cultură despre românii din Ungaria.

Câteva concluzii și observații cu caracter de identificare și situare a creațiilor literare a românilor din Ungaria pot da răspuns la unele întrebări avansate de noi aici:

- în cazul autorilor bilingvi (Lucian Magdu, Maria Berényi), criza identitarului se regăsește la nivelul unei poezii interogativ-reflexive, cu accente existențiale amare, care proiectează și contaminatează meditația la nivelul întregii poezii. În ce privește limba, aceștia nu au complexe de exprimare, o limbă sau alta încarcă poezia cu sens, încât cititorul maghiar ori cel român are în oglindă pe celălalt, cu stările și atitudinile sale.

- poezii și prozatorii construiesc un topos specific zonei de origine (Gyula, Nyiregyháza, Szolnok, Budapesta sau satele de unde vin, Bătania, Chitighaz, Otlaca Pustă) și altul social, legat de conviețuirea mai multor naționalități (sârbi, români, maghiari, în cazul lui Petru Anton, Lucia Borza, Lucian Magdu, Ilie Ivănuș) sau pătrund în tradiția locurilor cu oameni și ocupații specifice sălașelor (Ilie Ivănuș, Ana Varga, Petru Popuța, în proză)

- atât poezia cât și proza valorifică din plin creația populară (obiceiuri, povești, proverbe, ocupații), care contaminatează textul literar atât la nivelul unor figurații descriptive ori la cel al evenimentului, cât și la cel al mijloacelor poetice (prozodie, limbaj)

- proza, în special, își alimentează substanța și instrumentarul din mai multe zone ale scrisului, jurnalistică (reportajul), literatura documentară (istoria românilor din Ungaria) și memorialistica (recuperarea prin amintire a oamenilor și locurilor)

- lipsește din inventarul ideatic și imagistic toposul România, cel mult apare, prin chipul unor oameni care au marcat copilăria și devenirea unor scriitori veniți de acolo și care duc nostalgia locurilor (cazul prozelor lui Ilie Ivănuș, cu Alămorul Sibiului și imaginea efigie a bunicii care l-a crescut)

Tabloul pe care l-am expus aici, despre preocupări și manifestări literare ale românilor din Ungaria, este departe de a fi epuizat o întreagă mișcare de idei, viziuni și stiluri. Nici măcar nu am epuizat inventarul tuturor contribuțiilor, unele dintre ele, deși reduse cantitativ, extrem de dense și fecunde calitativ (bunăoară, poeziile lui Marcel Turcu, Ioan Halaszi, reportajele lui Ștefan Frătean, prozele Anei Varga). Dacă se poate vorbi de un *ce* specific creatorilor români din Ungaria, acesta se reflectă în diversitatea preocupărilor și paleta vastă a formulelor expresive. Intrată de curând și în problematica școlilor românești, ca disciplină aferentă culturii și civilizației, literatura românilor din Ungaria rămâne un spațiu cultural pe cât de pitoresc și neuniform, pe atât de incitant și surprinzător.

The Romanian Literature in Hungary

The Romanian Literature in Hungary is the first attempt at making obvious the creative resources of the writers of Romanian literature, bringing forward the first synthetic work of this kind. The present study is part of a larger volume to be published, which is meant to cover all the literary genres and forms at hand for the writers in Hungary.

The works of the writers mentioned here as well as their activity for the Romanian literary journals in Hungary are at the very basis of this study. Our research covers both the writers born and educated in Hungary and those who belong to the source literature in Romanian who have come to join the Romanian literature in Hungary, making known the Romanian literary values.

The choice of the tools used in this study depends on the specific methods the study makes use of: on the one hand, the inventory, the bibliography of the literary authors specific to the literary history and the analysis of the type of works (genres, species, etc) and of the works proper specific to the literary criticism applied to literary synthesis. All that influences the structure of the volume put into discussion in this the study: an evolution of the Romanian literature proper in Hungary according to the stages and the gradual forms of the literary journalism (chiefly, the pages for the literature) in the first part of this study together with the analysis of the contribution of each writer, and a bibliographical index for the authors at the end of it.

Writing in Romanian the writers in Hungary were not organized in literary groups or circles or literary formative workshops. The writers made their first account thanks to their intellectual efforts, their amazing tenacity and their own initiatives. The genuine Romanian creation in Hungary was late as a result of the late setting up of journalism in Romanian as well as of the late possibility of attending Romanian schools. The first period (1950-1960) is the stage of the first attempts, that is of those journalistic and publicistic exercises meant to bring into relief the resources of the literary language when is well mastered. For lack of remarkable writers the Romanian periodicals in Hungary („*Libertatea noastra*”, „*Foaia noastra*”) as well as the occasional ones („*Calendarul nostru*”, „*Timpuri*”) resorted to the outside help, that is to the contributors in Romania, or to translations from Hungarian poetry. Between 1960-1970, the Romanian journal in Hungary comes to dedi with the literature proper and with the genuine creators belonging to the Romanian community.

The period between 1971-1980 records from this period „*Foaia noastra*” and its staff contributed mostly to a genuine literature. The first volume of genuine literary works called *Muguri* (1973). The period 1980-1990 can be considered the most fruitful stage which sheds light upon a group of Romanian writers from Hungary or from Romania that becomes famous for their volumes and upon the new generation of writers.

The literary works proper come out late a result of the activity undertaken by the intellectuals within their community (school, language, local history etc) and of the postponing of the necessary steps meant to impel the “birth” of the new literary creators.

The great distance between the well-known group of literary writers (university professors) and that of the writers belonging to the Romanian community here (writers known thanks to the Romanian journals) brings about two directions: one which is reformist, that is centred found the Budapest editorial staff and another one which is quite reticent and inclined towards certain themes.